

TILLARNING MORFOLOGIK TASNIFI

Uralov Azamat Begnarovich

Sirdaryo viloyat pedagogik mahorat markazi, filologiya fanlari doktori (DSc), professor azamaturalov06@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada tillarning morfologik tasnifi, uning nazariy asoslari va tipologik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda amorf (izolyativ), agglyutinatив, flektiv va polisintetik tillarning struktur xususiyatlari, grammatik ma'nolarni ifodalash usullari hamda morfema va so'z o'rtasidagi munosabatlar qiyosiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, morfologik tasnifning nisbiy xarakteri, tillarda turli tiplarning uyg'unlashuvi va bu jarayonlarning til taraqqiyotidagi o'rni asoslab berilgan. So'z yasash (derivatsiya) va shakl yasash (fleksiya) jarayonlarining morfologik tizimdagi ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari morfologik tasnifning zamonaviy tilshunoslikdagi nazariy va amaliy ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: morfologik tasnif, tipologiya, amorf tillar, agglyutinatив tillar, flektiv tillar, polisintetik tillar, derivatsiya, fleksiya, morfema, grammatik kategoriya.

Аннотация. В данной статье рассматривается морфологическая классификация языков, её теоретические основы и типологическое значение. В работе анализируются структурные особенности аморфных (изолирующих), агглютинативных, флективных и полисинтетических языков, способы выражения грамматических значений, а также соотношение морфемы и слова. Особое внимание уделяется относительному характеру морфологической классификации, сочетанию различных типологических признаков в языках и их роли в языковом развитии. Раскрывается значение процессов словообразования (деривации) и формообразования (флексии) в морфологической системе языка. Результаты исследования демонстрируют теоретическую и практическую значимость морфологической классификации в современной лингвистике.

Ключевые слова: морфологическая классификация, типология, аморфные языки, агглютинативные языки, флективные языки, полисинтетические языки, деривация, флексия, морфема, грамматическая категория.

Abstract. This article examines the morphological classification of languages, its theoretical foundations, and typological significance. The study analyzes the structural features of isolating (amorphous), agglutinative, inflectional, and polysynthetic languages, the ways of expressing grammatical meanings, and the relationship between morphemes and words. Particular attention is given to the relative nature of morphological classification, the coexistence of different typological features within languages, and their role in language development. The importance of word formation (derivation) and inflection processes in the morphological system is also highlighted. The findings demonstrate the theoretical and practical significance of morphological classification in modern linguistics.

Keywords: morphological classification, typology, isolating languages, agglutinative languages, inflectional languages, polysynthetic languages, derivation, inflection, morpheme, grammatical category.

Kirish. Tillarning morfologik tasnifi ularning soʻz tuzilishi, grammatik maʼnolarning ifodalanish usuli hamda morfema va soʻz oʻrtasidagi munosabatlar asosida amalga oshiriladi. Ushbu tasnif tilshunoslikda tillarni struktur jihatdan qiyoslash, ularning tipologik xususiyatlarini aniqlash va umumiy lingvistik qonuniyatlarni belgilashda muhim ahamiyatga ega. Morfologik tasnif genealogik (kelib chiqishiga koʻra) tasnifdan farqli ravishda tillarning tarixiy qarindoshligiga emas, balki ularning ichki tuzilishiga tayanadi. Morfologik tasnifda asosiy eʼtibor soʻz va morfema oʻrtasidagi munosabat, affikslarning vazifasi, grammatik kategoriyalarning ifodalanish shakli va soʻz oʻzgarish mexanizmiga qaratiladi. Shu asosda tillar anʼanaviy ravishda toʻrt asosiy guruhga ajratiladi: amorf, agglyutinatív, flektiv va polisintetik tillar.

Adabiyotlar tahlili. Amorf tillarda soʻz shakli deyarli oʻzgarmaydi, grammatik maʼnolar asosan soʻz tartibi, intonatsiya va yordamchi soʻzlar orqali ifodalanadi. Bunday tillarda soʻzlar morfologik jihatdan boʻlinmaydigan birlik sifatida namoyon boʻladi. Xitoy, vetnam va tay tillari izolyativ tillarning klassik namunalari hisoblanadi. Ushbu tillarda kelishik, zamon yoki shaxs kabi grammatik kategoriyalar maxsus affikslar orqali emas, balki kontekst va sintaktik munosabatlar orqali aniqlanadi. Izolyativ tillar analitik tuzilishga ega boʻlib, til birliklari oʻrtasidagi munosabat sintaksis darajasida hal qilinadi.

Agglyutinatív tillar morfologik jihatdan eng tizimli va shaffof tuzilishga ega tillar sirasiga kiradi. Bu tillarda soʻz negiziga grammatik maʼnolarni ifodalovchi qoʻshimchalar ketma-ket ulanadi va har bir affiks odatda faqat bitta grammatik vazifani bajaradi. Affikslar chegarasi aniq boʻlib, ularni ajratish oson. Turk, oʻzbek, qozoq, qirgʻiz, fin, vengr tillari agglyutinatív tillarga mansubdir. Agglyutinatív tillarda soʻz yasalishi va soʻz oʻzgarishi qatʼiy qonuniyatlarga asoslanadi, singlarmonizm kabi fonetik hodisalar morfologik jarayon bilan chambarchas bogʻlangan boʻladi.

Flektiv tillarda grammatik maʼnolar soʻz shaklining ichki oʻzgarishi orqali ifodalanadi. Bitta affiks bir nechta grammatik maʼnoni bir vaqtning oʻzida bildirishi mumkin. Hind-evropa tillarining aksariyati, jumladan, rus, nemis, lotin, arab tillari flektiv tillarga kiradi. Flektiv tillarda morfemalar chegarasi aniq boʻlmasligi, qoʻshimchalar va negiz oʻrtasidagi fonetik oʻzgarishlar koʻp uchrashi bilan tavsiflanadi. Kelishik, jins, son va shaxs kategoriyalari murakkab morfologik tizim orqali ifodalanadi, bu esa tilning grammatik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Polisintetik tillar morfologik jihatdan eng murakkab tuzilishga ega boʻlib, bitta soʻz butun bir gap maʼnosini ifodalashi mumkin. Bu tillarda soʻz tarkibiga koʻplab morfemalar, jumladan, ot va feʼl elementlari birlashadi. Eskimos-aleut, chukotka-kamchatka va ayrim Amerika hindulari tillari polisintetik tillarga misol boʻladi. Polisintetik tillarda sintaktik munosabatlar asosan morfologiya orqali ifodalanadi, gap tuzilishi esa ixcham va murakkab boʻladi.

Tahlil va natijalar. Tillarning morfologik tasnifi qat'iy chegaralarga ega emas, chunki ko'plab tillarda bir nechta tipga xos xususiyatlar uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. Zamonaviy tilshunoslikda tillarning sof bir tipga mansubligidan ko'ra, morfologik ustuvorlik darajasiga e'tibor qaratiladi. Shu bois morfologik tasnif tillarni mutlaq guruhlariga ajratishdan ko'ra, ularning struktur xususiyatlarini aniqlash va qiyoslashga xizmat qiladi.

Amorf yoki izolyativ tillar morfologik jihatdan eng sodda tuzilishga ega tillar hisoblanadi. Bunday tillarda so'zlar grammatik shakllarga ega bo'lmaydi yoki juda kam hollarda shakl o'zgarishiga uchraydi. Grammatik munosabatlar asosan sintaktik vositalar – so'z tartibi, ohang (intonatsiya), urg'u hamda yordamchi so'zlar orqali ifodalanadi. Amorf tillarda har bir so'z, odatda, bitta morfemadan iborat bo'lib, u lug'aviy ma'noni bildiradi. Grammatik ma'nolar esa mustaqil so'zlar yoki kontekst orqali aniqlanadi. Shu sababli bunday tillarda morfologiya va sintaksis o'rtasidagi chegara nisbatan noaniq bo'ladi.

Xitoy, vyetnam, tay tillari amorf tillarning klassik namunalari hisoblanadi. Masalan, xitoy tilida zamon, son yoki kelishik kabi grammatik kategoriyalar maxsus qo'shimchalar orqali emas, balki yordamchi birliklar yordamida ifodalanadi: *wo qu* – men boraman, *wo qu le* – men bordim. Bu yerda fe'l shakli o'zgarmaydi, faqat yordamchi birlik orqali zamon ma'nosi yuzaga chiqadi. Amorf tillarning muhim xususiyatlaridan biri so'z tartibining qat'iyligidir. So'zlarning o'rni o'zgarsa, gapning ma'nosi ham o'zgarib ketishi mumkin. Shu jihatdan, izolyativ tillarda sintaktik tizim morfologik tizimdan ustun turadi.

Agglyutinativ tillar morfologik tuzilishining aniqligi va izchilligi bilan ajralib turadi. Bu tillarda grammatik ma'nolar so'z o'zagiga ketma-ket qo'shiladigan qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Har bir qo'shimcha mustaqil grammatik ma'noga ega bo'lib, boshqa qo'shimchalar bilan qo'shib ketmaydi. Agglyutinativ tillarda morfemalar chegarasi aniq bo'ladi, o'zak deyarli o'zgarmaydi. Shu sababli bunday tillar morfemik tahlil uchun juda qulay hisoblanadi. O'zbek tili, umuman turkiy tillar guruhi, shuningdek fin-ugor tillarining aksariyati agglyutinativ tillar sirasiga kiradi.

O'zbek tilida so'z yasalishi va shakl yasalishi jarayonlari agglutinatsiya tamoyiliga asoslanadi. Masalan, *daftar-lar-imiz-dan* so'zida har bir qo'shimcha alohida grammatik vazifani bajaradi: ko'plik, egalik va kelishik ma'nolari aniq ifodalangan. Agglyutinativ tillarning yana bir muhim jihati – grammatik kategoriyalarning barqarorligi va tizimlilikidir. Bunday tillarda istisnolar nisbatan kam bo'lib, qo'shimchalar tartibi qat'iy qonuniyatlarga bo'ysunadi. Bu holat oliy ta'lim tizimida tilni o'rganish va o'rgatish jarayonini ancha yengillashtiradi.

Flektiv tillar morfologik jihatdan murakkab tuzilishga ega bo'lib, bu tillarda bitta grammatik ko'rsatkich bir vaqtning o'zida bir nechta grammatik ma'noni ifodalaydi. Natijada morfemalarning chegarasi aniq ajralmaydi, so'z o'zagi esa turli fonetik va morfologik o'zgarishlarga uchraydi. Flektiv tillarga hind-yevropa tillari oilasiga mansub ko'plab tillar kiradi. Jumladan, rus, nemis, lotin, yunon tillari bu turga mansubdir. Masalan, rus tilidagi *дом-а* shaklida *-а* qo'shimchasi birlik soni va qaratqich kelishigi ma'nosini birgalikda ifodalaydi. Flektiv tillarda ichki fleksiya – ya'ni so'z o'zagining unli yoki undosh tovushlari almashinuvi orqali grammatik

ma'no ifodalanishi keng tarqalgan. Bu holat agglyutinativ tillardan farqli ravishda morfonologik jarayonlarning murakkabligini ko'rsatadi.

Oliy ta'lim talabalari uchun flektiv tillarni o'rganish morfologik tizimlarning xilma-xilligini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, qiyosiy tilshunoslik fanida flektiv va agglyutinativ tillarning farqlari muhim nazariy masalalardan biri hisoblanadi. Polisintetik tillar morfologik jihatdan eng murakkab tuzilishga ega tillar hisoblanadi. Bu tillarda birgina so'z butun bir gap ma'nosini ifodalay oladi. So'z tarkibida ega, kesim, to'ldiruvchi va boshqa gap bo'laklari mujassam bo'ladi. Bunday tillarda inkorporatsiya hodisasi keng tarqalgan bo'lib, gapning mustaqil bo'laklari fe'l tarkibiga qo'shib ketadi. Natijada juda uzun va murakkab so'zlar yuzaga keladi. Eskimos-aleut tillari, chukchi tili, ayrim Amerika hindulari tillari polisintetik tillarga misol bo'la oladi.

Polisintetik tillar kam tarqalgan bo'lsa-da, ular umumiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan juda qimmatli hisoblanadi. Chunki bu tillar til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Morfologik tasnif mutlaq emas. Amalda ko'plab tillarda bir necha morfologik turga xos belgilar birgalikda uchraydi. Masalan, o'zbek tili asosan agglyutinativ bo'lsa-da, unda ayrim fonetik va morfonologik almashinuvlar flektivlik unsurlarini eslatadi. Shuningdek, rus tilida ham ayrim agglyutinativ xususiyatlarni kuzatish mumkin. Bu holat tillarning tarixiy rivoji va o'zaro ta'siri bilan bog'liq. Shu sababli morfologik tasnif tillarni qat'iy chegaralash vositasi emas, balki ularning yetakchi tipologik xususiyatlarini aniqlash vositasi sifatida qaraladi. Oliy ta'lim talabalari uchun morfologik tasnifni o'rganish til tizimini yaxlit holda tushunish, grammatik hodisalarni chuqur tahlil qilish va turli tillarni qiyosiy o'rganish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi.

So'z yasash va shakllanish tillarning morfologik tuzilishini chuqur o'rganish uchun muhim jarayon hisoblanadi. So'z yasash tilning lug'aviy boyligini oshirish, yangi leksik birliklar hosil qiladi va grammatik tuzilmani boyitadi. So'z yasash ikki asosiy tizim orqali amalga oshadi: derivatsiya va fleksiya. Derivatsiya jarayoni orqali yangi so'zlar o'zagiga qo'shimchalar qo'shish, so'z tarkibini o'zgartirish yoki so'z birikmalaridan hosil qilish orqali yuzaga keladi. Masalan, o'zbek tilida *yoz-o'zagi* orqali quyidagi so'zlar hosil qilinadi: *yozuvchi, yozuv, yozilgan*. Bu yerda har bir qo'shimcha alohida ma'noni bildiradi: *-uvchi* – agent ma'nosi, *-uv* – jarayon ma'nosi, *-ilgan* – o'tgan zamon passiv shakli.

Fleksiya jarayoni orqali esa so'zning grammatik shakllari yaratiladi. Bu jarayonda so'z o'zagi saqlanib qoladi, lekin u qo'shimchalar yordamida turli grammatik kategoriyalarni ifodalaydi. Masalan, *kitob* so'zi orqali quyidagi shakllar hosil bo'ladi: *kitobim, kitobing, kitoblari, kitobimizdan*. Har bir qo'shimcha so'zning egalik, ko'plik va kelishik ma'nolarini bildiradi. Shuningdek, so'z yasashda ikkinchi darajali morfemalar, ya'ni prefikslar va sufikslar muhim rol o'ynaydi. Prefikslar so'z ma'nosini o'zgartiradi yoki qo'shimcha ma'no beradi: *qayt-* o'zagi orqali *qaytish, qaytarish* so'zlari hosil bo'ladi. Sufikslar esa so'z turini belgilaydi yoki yangi leksik birlik hosil qiladi: *-chi* yordamida agent so'zlar, *-lik* yordamida abstrakt nomlar yaratiladi.

So'z birikmalaridan so'z yasash ham muhim tizim hisoblanadi. Masalan, *kitobxona, daryoqush, oynali deraza* kabi birikmalar orqali yangi leksik birliklar

hosil qilinadi. So'z yasash va shakllanish tizimlarini o'rganish oliy ta'lim talabalari uchun morfologiyaning muhim qismi hisoblanadi. Bu jarayonlar tilning grammatik va leksik tuzilishini chuqur anglash, morfonologik o'zgarishlarni tahlil qilish va qiyosiy tilshunoslikni o'rganishda asosiy nazariy baza bo'lib xizmat qiladi.

Agglyutinativ tillarning yana bir muhim jihati – grammatik kategoriyalarning barqarorligi va tizimlilikidir. Bunday tillarda istisnolar nisbatan kam bo'lib, qo'shimchalar tartibi qat'iy qonuniyatlarga bo'ysunadi. Bu holat oliy ta'lim tizimida tilni o'rganish va o'rgatish jarayonini ancha yengillashtiradi. Tillarning struktural va morfologik xususiyatlarini taqqoslash tilshunoslikda qiyosiy tahlil uchun asos yaratadi. Amorf tillarda morfologik tizim zaif, sintaksis esa asosiy rolni bajaradi. Agglyutinativ tillarda morfemalar aniq ajralgan, har bir qo'shimcha mustaqil ma'no bildiradi. Flektiv tillarda esa bitta morfema bir necha grammatik ma'nolarni bir vaqtning o'zida ifodalaydi. Polisintetik tillarda esa so'z tarkibida butun gapning elementlari mujassam bo'ladi.

Bu farqlar tilning struktural xususiyatlariga ham ta'sir qiladi. Masalan, amorf tillarda so'z tartibi qat'iy, ko'proq sintaktik bog'lanish mavjud. Agglyutinativ tillarda morfemalar qat'iy ketma-ketlikda joylashadi. Flektiv tillarda ichki fleksiya va o'zagi o'zgarishi ko'p uchraydi. Polisintetik tillarda esa uzun va murakkab so'zlar orqali gapning barcha grammatik elementlari ifodalanadi. Tillarning struktural va morfologik xususiyatlarini taqqoslash oliy ta'lim talabalari uchun til tipologiyasini, morfologik va sintaktik tuzilishlarni chuqur anglash va qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa. Tillarning morfologik tasnifi tilshunoslik fanining muhim nazariy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u tillarning ichki tuzilishini, grammatik tizimini hamda morfema va so'z o'rtasidagi munosabatlarni chuqur anglash imkonini beradi. Ushbu tasnif orqali tillar o'rtasidagi struktur farqlar va umumiyliklar aniqlanadi, bu esa qiyosiy va tipologik tadqiqotlar uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, amorf, agglyutinativ, flektiv va polisintetik tillar o'zining morfologik qurilishi, grammatik ma'no ifodalash usullari hamda so'z yasalishi mexanizmlari bilan bir-biridan keskin farqlanadi. Amorf tillarda grammatik munosabatlar asosan sintaktik vositalar orqali ifodalansa, agglyutinativ tillarda bu munosabatlar affikslarning izchil va qat'iy tizimi orqali yuzaga chiqadi. Flektiv tillarda morfologik murakkablik yuqori bo'lib, grammatik ma'nolar ko'pincha bir morfema doirasida mujassamlashadi. Polisintetik tillarda esa morfologiya va sintaksisning maksimal darajada integratsiyalashuvi kuzatiladi. Shu bilan birga, morfologik tasnifning nisbiy xarakterga ega ekanligi ham aniqlandi. Amaliy tahlillar ko'rsatadiki, ko'plab tillarda turli morfologik tiplarning elementlari birgalikda namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tili asosan agglyutinativ xususiyatga ega bo'lsa-da, unda ayrim morfonologik almashinuvlar flektivlik belgilarini eslatadi. Bu holat tillarning tarixiy taraqqiyoti, til kontaktlari va ichki evolyutsion jarayonlari bilan bevosita bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф. Китоб I. – Самарқанд: Ўздавнашр. 1930.

2. Гак Г.К. К проблеме синтаксической семантики // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М., 1969.
3. URALOV, A. MORFOLOGIK SHAKLLAR TIZIMIDA DUALIZM, KONVERSIYA VA TRANSPOZITSIYA TUFAYLI YUZAGA KELAYOTGAN NOMUVOFIQLIKLAR. FILOLOGIYA VA PEDAGOGIKA, 11.
4. Uralov A. B., Bekmatova, U. T. The role of information technology in improving professional competence of future teachers. *BILIG – Ilmiy faoliyat*, **05(04)** Dekabr 2024.
5. Uralov A. B., Suyarova D. V. *Tilshunosligimizda agglyutinatsiya va fuziya jarayonlaridagi nomutanosiblikning yuzaga chiqishi* – (2025). *Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali*, **8(01)**, 247–250. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=wrNONNsAAAAJ&citation_for_view=wrNONNsAAAAJ:u-x6o8ySG0sC
6. Begnarovich, U. A. (2025). TILSHUNOSLIGIMIZDA AGGLYUTINATSIYA VA FUZIYA JARAYONLARIDAGI NOMUTANOSIBLIKNING YUZAGA CHIQISHI. SHOKH LIBRARY, 1(11).
7. MAMATKULOVA, A. U. N. (2025). SO ‘ZNING FUZIYON O ‘ZGARISHLARI VA AGGLYUTINATSION HODISALAR. «ACTA NUUZ», 1(1.8. 1), 234-236.
8. Azamat, U. (2024). ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O ‘RNI. *Elita. uz-Elektron Ilmiy Jurnal*, 3(1), 163-168.
9. URALOV, A. (2024). LINGVISTIKADA NOMUTANOSIBLIK TUSHUNCHASINING MOHIYATI. *News of the NUUZ*, 1(1.9), 320-322.
10. Begnarovich, U. A. Specification of Appearances of Comprehensive Forms in Uzbek Language Morphemes. *JournalNX*, 1283-1287.